

vaarten. Ze meent daaruit te kunnen concluderen dat de wijding van kerken aan bepaalde heiligen het werk was van adel en bisdom, de populariteit van bepaalde bedevaartsoorden daarentegen een uiting van volksdevotie. Is dat zo? Ook stedelingen bouwden kerken en stadsbesturen legden straffen op in de vorm van bedevaarten. Zij komen in het verhaal van mevrouw De Kroon niet voor. De studie van Van Herwaarden over strafbedevaarten ontbreekt trouwens onder de door haar gebruikte literatuur. En waarom schrijft zij dat in Holland het Bavo-patrocinium geheel ontbreekt (185) om twee regels verderop aan het Haarlemse patrocinium van Bavo te releveren? Kortom, ook deze studie lijkt nog in een beginstadium te verkeren. Beide artikelen steken enigszins af bij de voorgaande die wèl van grote vertrouwdheid met het onderwerp getuigen. De bundel is overigens zeer geslaagd en hij is bovendien aantrekkelijk geïllustreerd.

J. A. Kossmann-Putto

W. Paravicini, ed., *Hansekaufleute in Brugge, I, Die Brügger Steuerlisten 1360-1390*, K. Krüger, ed. (Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters II; Frankfurt am Main [etc]: Peter Lang, 1992, 227 blz., DM 64, ISBN 3 361 44760 4). G. Asmussen, *Hansekaufleute in Brügge, II, Die Lübecker Flandernfahrer in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts (1358-1408)*, W. Paravicini, ed. (Kieler Werkstücke. Reihe D. Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters IX; Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang, 1999, 1024 blz., DM 198,-, ISBN 3 631 31938 X). W. Paravicini, H. Wernicke, ed., *Hansekaufleute in Brügge, III, Prosopografischer Katalog zu den Brügger Steuerlisten 1360-1390*, I. Dierck, S. Dünnebeil, R. Rössner, ed. (Kieler Werkstücke. Reihe D. Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters XI; Frankfurt am Main [etc]: Peter Lang, 1999, 573 blz., DM 148, ISBN 3 361 34735 9).

De hier besproken boekdelen zijn het resultaat van een onderzoeksproject dat Werner Paravicini, momenteel directeur van het Duits historisch instituut in Parijs, voorheen hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de universiteit van Kiel, over de Duitse Hanze en haar leden heeft opgezet in zijn 'Kielse' periode. Vermits een der belangrijkste belangstellingsvelden van Werner Paravicini de Bourgondische staat, voornamelijk in de Nederlanden is, ligt het voor de hand dat het vooral de naar het westen georiënteerde Hanzevaart is geweest, die zijn belangstelling wegdroeg. In de inleiding op een van de besproken delen wordt dit als 'hansische Westforschung' omschreven. Het laat-middeleeuwse Brugge was van oudsher, met Novgorod, Londen en Bergen in Noorwegen een der vier Hanzesteunpunten, wat gezien de rol van Brugge als handelsmetropool van West-Europa niet verwondert. Evenmin baart het verwondering dat de Hanzeaten vanaf de opkomst van Antwerpen in de vroege zestiende eeuw het zwaartepunt van hun aanwezigheid in de Nederlanden naar de Scheldestad verlegden.

Over de in Brugge werkzame Hanzeaten was tot voor kort relatief minder bekend dan over hun collega's die hun mercantiel geluk in het Balticum of in Scandinavië zijn gaan beproeven, elke aanvulling van deze kennis is dan ook meegenomen. Het minste dat van de groep rond Werner Paravicini kan gezegd worden, is dat ze niet erg spaarzaam met middelen en inzet is geweest. Het heeft er alle schijn van dat binnen de kortste keren de achterstand inzake kennis over het Brugse Hanzekantoor zal zijn weggewerkt, of wellicht in een voorsprong zal zijn omgezet. Naast de hier aan de orde zijnde drie forse boekdelen, wordt nog meer aangekondigd (de doctoraten van Anke Greve en van Renée Rößner bijvoorbeeld). Of een en ander ook een

efficiënt aanwenden van onderzoeksmiddelen impliceert, is een ander aspect; ik kom daar nog op terug. Laten we eerst de aan de orde zijnde publicaties in volgorde van verschijnen bespreken.

Zoals wel meer het geval is met historisch onderzoek, ligt een toevalstreffer aan de start van de hele onderneming, die steeds verder uitdijt. In 1985 bezochten Werner Paravicini en een groep medewerkers en studenten in het kader van een excursie het Brugse stadsarchief, waar ze met een lijst van Hanzekooplieden die vrijgesteld waren van indirecte belastingen (hoofdzakelijk assizen op wijn en bier) in de stadsrekeningen van de tweede helft van de veertiende eeuw werden geconfronteerd. In totaal gaat het om 1820 naamvermeldingen, die op circa 1020 individuen betrekking hebben in de periodes van 1360-1382 (de terugkeer van de stapel der Hanze naar Brugge en begin van de 'Gentse oorlog') en van de jaren na de oorlog tot aan omstreeks 1390, wanneer de stapel andermaal verlegd werd (ditmaal naar Dordrecht). Het zijn deze gegevens die de 'bewerkte editie' uitmaken in het eerste deel (uitgegeven door Klaus Krüger) van de hier aan de orde zijnde reeks. Ze bevatten, naast lijsten van de betrokken Hanzekooplieden, de omvang van de fiscale vrijstellingen, de producten waar ze betrekking op hebben (bier en wijn, waarbij de vraag rijst of 'mede' in de stadsrekeningen zo automatisch met bier gelijk te stellen is als de uitgevers op pagina 18 het voorstellen; een meer gedetailleerde studie van de Brugse stadsfinanciën zou hier uitsluitel kunnen geven, het onuitgegeven doctoraat van Mcrlevede, VUB, wordt in dit verband niet aangehaald), en verder tekstfragmenten waarin de namen zijn opgenomen van andere fiscaal vrijgestelden, doorgaans behorend tot de grafelijke of hertogelijke omgeving of tot de clerus, en van de Brugse gastheren waar de Hanzeaten hun fiscaal vrijgestelde drank consumeerden of aankochten. Op dit alles volgen indices: een index van 'Oosterlingen', zo worden de Hanzeaten in de bronnen omschreven, en van Vlamingen (waarom de twee niet samen in een index konden, ontgaat mij) en een index van andere 'vrijgestelden' (waarbij natuurlijk weer, ten dele, andere Vlamingen, die het criterium voor een andere index vormen...), die hier en niet in de teksteditie zelf worden geïdentificeerd. Op zich kan deze niet erg consequente indeling van de indices vragen oproepen, men kan bovendien ook de vraag stellen of het wel aangewezen is om namen en gegevens uit de Vlaamse regio volgens eigen inzicht uit te geven, en niet de terzake geldende regels van de Koninklijke commissie voor geschiedenis (die deze onder meer op de Brugse stadsrekeningen heeft toegepast, ed. C. Wyffels) te volgen? Zo wordt de 'y' in transcriptie 'y', tot en met in het woord 'ydem', wat tot de merkwaardige familienaam 'Metten Eye' leidt, een wel erg ongewone variant van de naam van de welbekende laatmiddeleeuwse Brugse familie Metteneye? Plaatsnamen, voornamelijk in Brugge, dienen dan ook geïdentificeerd, wat op basis van publicaties (onder meer de stedenatlas van M. Ryckaert) uitgerekend in het geval van Brugge veel minder problemen oplevert dan voor andere Belgische steden. De uitgever schijnt zich niet altijd de precieze inhoud van bepaalde woorden te hebben gerealiseerd: 'ser' (23), waar hij elders wel 's'here' transcribeert (120). Als de uitgever zeker is, zoals hij zelf meedeelt (22), van bepaalde identificaties, waarom ontloopt hij dan zijn verantwoordelijkheid als uitgever door toch aan deze figuren op basis van een overdreven respect voor de bron bij elke vermelding een apart identificatienummer te geven? Het lijkt mij, in het licht van publicaties van H. van Werveke en anderen helemaal niet zo zeker meer of de vermelding van 'parisis' munten aan het einde van de veertiende eeuw in Vlaanderen nog steeds betrekking heeft op de Franse munt (19)? Is hier niet sprake van Vlaamse muntslag en van een onderdeel (een twaalfde) van de Vlaamse munt?

Tot slot nog een fundamentele opmerking: wat is uiteindelijk de bedoeling van deze uitgave, die op zich verdedigbaar is, wanneer dezelfde ploeg amper zeven jaren later een belang-

rijk deel van deze gegevens herneemt in een ditmaal meer uitgebreid prosopografisch dossier (deel 3 van de hier besproken publicaties)? Ongetwijfeld hebben de betrokkenen zich deze vraag ook gesteld: het lijkt mij een bijna pervers uitvloeisel van de logica die vele subsidiërende instanties hanteren: resultaten tot elke prijs op korte termijn, zoniet dreigt de subsidiekraan te worden dichtgedraaid. Wat telt is dat de bevoegde commissie op tijd een stapel bedrukt papier te zien krijgt, waarna ze zich in grote voldaanheid over het volgende item op de agenda kan buigen? Indien dit de realiteit is, dan dreigt hier toch een gevaar: nog afgezien van het feit of alles in druk geven heden ten dage nog de beste oplossing is, waar ligt de meerwaarde van het vlug uitgeven van direct aan de bron gelieerde gegevens (wanneer de bron op zich niet wordt uitgegeven), zonder een grondige voorstudie van de omstandigheden waarin de bron tot stand is gekomen, zonder een zo exhaustief mogelijke identificatie van de betrokken personen? In deel 3, de door Dierck, Dünnebeil en Rößner uitgegeven prosopografische catalogoog van de in Brugge in dezelfde jaren actieve Hanzeaten, wordt in de inleiding geklaagd dat ondanks 'herkuleischen Anstrengungen' toch over een ontgoochelend gering aantal Hanzeaten (amper 397 op de 1020 individuen die in de lijsten van Krüger opduiken) meer gegevens uit de bronnen naar boven konden worden gehaald, ondanks een doorgedreven onderzoek in onuitgegeven archivalia in Antwerpen, Brugge, Brussel, Berlijn, Hamburg, Köln, Lübeck en Stralsund. Was het dan, in het licht van dit resultaat, niet aangewezen om de definitieve, in druk gegeven publicatie uit te stellen en in afwachting van een en ander, een voorlopige versie op elektronische drager ter beschikking te stellen? Bovendien kan de vraag worden gesteld of verder onderzoek in bijvoorbeeld Engelse archieven niet extra gegevens boven water kan brengen? In het geval van Hanzeaat nr. 262.1, Albert van der Putte, wordt, louter op basis van uitgegeven bronnen, verwezen naar relaties met de Engelse kroon en met de stad Londen. Hebben de uitzonderlijk rijke Engelse bronnenreeksen, ik denk aan de 'petty customs', dan reeds alle geheimen prijsgegeven? Al met al is deze catalogoog, waarin uitgewerkte notities per Hanzeaat met telkens persoonlijke gegevens, identificatie, woonplaats, economisch en privé optreden en 'memoriales Handeln' (hieronder worden verstaan: schenking en stichtingen in de culturele en religieuze sfeer) een forse stap vooruit in vergelijking tot de lijsten die in 1992 werden uitgegeven.

Een andere benaderingsmogelijkheid biedt het volgende deel in de reeks: de studie, in 1996 in Kiel als dissertatie voorgelegd, door Georg Asmussen van de uit Lübeck afkomstige en op Vlaanderen handel drijvende Hanzeaten. Ook hier wordt de lezer met een wel erg lijvig boekdeel geconfronteerd waarbij een erg lijvige prosopografische catalogoog hoort, die zowat 750 pagina's in beslag neemt. Het grote verschil met de voorafgaande edities ligt hierin dat niet wordt uitgegaan van een bron (Krüger), van een met andere bronnen bijgewerkte lijst op basis van nog steeds dezelfde bron (Dierck c.s.), maar van een vraagstelling. Asmussen bestudeert in de context van de stedelijke samenleving van Lübeck die Hanzeaten die op Vlaanderen handel dreven, in de tweede helft van de veertiende eeuw (1358-1408). Aan bod komen zowel hun activiteit in Vlaanderen, commercieel en institutioneel in het kader van de Hanzekolonie in Brugge, als het netwerk op het thuisfront: woonst, investeringen, familie en cultureel-religieus optreden in Lübeck zelf. Andermaal wordt het geheel afgesloten met een catalogoog (161 individuele nummers) waarin notities voorkomen met de volgende elementen: identificatie, familiebanden, juridisch statuut, verblijfplaatsen, ambten, lidmaatschap van corporaties, economisch, institutioneel en privé optreden, 'memoria' (culturele en religieuze manifestaties). Echt verrassend zijn de bevindingen niet: de op Vlaanderen actieve Hanzeaten behoren, in tegenstelling tot hun collega's die pelsen uit de Baltische ruimte of haring uit Scandinavië aanvoerden, tot de betere kringen, die ook erg intens met politieke contacten begaan waren. De

vertegenwoordigers uit Lübeck (goed voor zowat een kwart van de totale Hanze-handel met Vlaanderen) bekleedden ook een proportioneel groot aandeel in de bestuursfuncties in het Hanzekantoor in Brugge. In tegenstelling tot andere groepen van buitenlandse handelaren huwden ze slechts bij uitzondering in een Brugse familie in (op pagina 155 worden enkele voorbeelden gegeven, het is niet verwonderlijk dat ze vooral met de Brugse paternostermakers relaties aangingen)

Eens terug in Lübeck manifesteerden de 'Vlaanderenvaarders' zich ook als een relatief homogene groep, 'people who eat and dance together' zoals een bevlogen pionier van de prosopografische methode het ooit omschreef. Ze woonden relatief gegroepeerd in de betere, lees: duurder, buurten van Lübeck, huwden in sterke mate onder elkaar en traden voor elkaar als uitvoerders van testamenten op. Asmussen verwondert er zich over dat de Vlaanderenvaarders in Lübeck geen eigen broederschap hebben opgericht, iets wat hun collega's in Hamburg bijvoorbeeld wel deden. Maar misschien was hun sociale homogeniteit en integratie al zo ver gevorderd, dat ze uitgerekend dit niet nodig hadden? Dit relatief bescheiden, maar door de omvang van de bronnen al vlug uitgedijd onderzoek, toont de rijkdom aan van de noordelijke stedelijke cultuur en van de bronnenreeksen, waarvan er enkele relatief recent na een decennia-lang verblijf in Sovjetdepots terug in Lübeck zijn aanbeland. Ook inzake administratieve cultuur vertonen de Noord-Duitse Hanzesteden intrigerende gelijkenissen met hun voormalige Vlaamse handelspartners.

Tot besluit dient te worden opgemerkt hoe vlug, in de context van een relatief gunstige conjunctuur en de hernieuwde belangstelling voor een herontdekte geschiedenis, met inzet van moderne middelen vooruitgang kan worden geboekt, ook op het terrein van de laat-middeleeuwse sociaal-economische geschiedenis. Of dit ook aanleiding dient te geven tot een vlug publikatieritme, is evenwel de vraag. Een en ander had vermoedelijk op een economisch meer verantwoorde wijze via elektronische dragers aan het relatief beperkte geïnteresseerde publiek ter beschikking kunnen worden gesteld. De uitgegeven tekstfragmenten bevatten immers nogal wat overbodige gegevens. Waarbij dient opgemerkt dat de alternatieve optie ook een behoorlijk kostenplaatje heeft: alle gegevens die hier worden voorgesteld blijken, volgens de inleiding, in Dbase IV te zijn opgeslagen, een variant van databasebeheer die ook in sterke mate door de tand des tijds is aangetast en waarvoor een regelmatig up-to-date brengen aangewezen is. Over zin en onzin van bronnenpublicaties is al heel wat inkt gevloeid, het is een niet bedoeld neveneffect van deze publikaties om het debat nog maar eens aan te zwengelen. In afwachting dat ooit een bevredigende oplossing uit de bus komt, ben ik stiekem uiteraard erg tevreden naar deze forse boekdelen te kunnen teruggrijpen, ze bestaan nu eenmaal.

Marc Boone

T. van Bueren, W. C. M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de Late Middeleeuwen* (Turnhout: Brepols Publishers, 1999, 280 blz., f69,90, ISBN 2 503 50942 8).

Museum Catharijneconvent in Utrecht hield zich rond het jaar 2000 bezig met de vraag: is er leven na de dood? Deze catalogus verscheen naar aanleiding van de millenniumtentoonstelling 'Leven na de dood. Gedenken in de Late Middeleeuwen' en was een initiatief van Truus van Bueren, verbonden aan de Universiteit van Utrecht. Op de tentoonstelling waren voorwerpen te zien die toonden op welke wijze in Nederland gedurende de vijftiende en zestiende eeuw de doden via zogenaamde memorietafels in de gebeden van de gelovigen werden herdacht.